

Idea wielopoziomowości rozwoju osobowego a narracje autobiograficzne

ANNA MRÓZ

Uniwersytet Zielonogórski
Zielona Góra

STRESZCZENIE

Narracja autobiograficzna jest sposobem ujmowania rzeczywistości, pozwalającym na ciągle porządkowanie, scalanie i nadawanie nowych znaczeń doświadczeniom życiowym człowieka. Analiza narracji autobiograficznych osób odznaczających się wysokim poziomem opisanego przez Erika Eriksona wymiaru generativity (zaangażowanie w przekazywanie wartości i wspieranie rozwoju młodszych pokoleń) wykazała różnice w strukturze i treści opowieści w porównaniu z autonarracjami osób z niskim poziomem generativity (McAdams, Diamond, Mansfield i de St. Aubin, 1997). Jedną z zasadniczych różnic w zakresie struktury jest dominacja w pierwszej z wymienionych grup sekwencji typu redemption (subiektywne przewartościowanie sytuacji z negatywnej na pozytywną) nad sekwencjami określonymi jako contamination (przewartościowanie sytuacji z pozytywnej na negatywnej).

W kontekście omawianych badań interesujące wydaje się pytanie, czy poczynione obserwacje dominacji określonego rodzaju przewartościowań można powiązać z ideą wielopoziomowości rozwoju osobowego. Jak przemiany rozwojowe związane z poszerzaniem świadomego dysponowania obszarem osobistej wolności jednostki odzwierciedlają się w sposobie konstruowania autobiografii? Analiza przykładowych narracji autobiograficznych osób, które osiągnęły wysoki poziom rozwoju osobowego, sugeruje możliwość powiązania założeń o wielopoziomowości rozwoju osobowego z takimi cechami charakterystycznymi

autonarracji, jak: odnalezienie spójności złożonych wątków opowieści, przewaga przewartościowań typu redemption czy integrowanie motywów podstawowych w treści narracji.

Słowa kluczowe: narracje autobiograficzne, rozwój osobowy, przemiany rozwojowe

NARRACJE AUTOBIOGRAFICZNE W BADANIACH PSYCHOLOGICZ- NYCH

Narracji autobiograficznej warto się przyjrzeć nie tylko jako metodzie zbierania materiału do analiz jakościowych, ale przede wszystkim jako procesowi wartościowania przez człowieka własnych doświadczeń życiowych, który to proces dokonuje się w kontekście całości życia. Ma on charakter ciągły i zindywidualizowany, dzięki czemu pozwala na budowanie przez jednostkę świadomości własnego rozwoju. Analiza struktury autonarracji może się więc stać podstawą poznania ważnych jakościowych przemian w rozwoju osobowym człowieka.

Na znaczenie narracji autobiograficznej w poznaniu psychologicznym i psychoterapii wskazuje wielu autorów. W ujęciu strukturalistycznym Jerome Bruner (1990) podkreśla, że narracja jest sposobem porządkowania doświadczenia życiowego, natomiast Jerzy Trzebiński (2002a) przedstawia narrację jako jedną z form rozumienia rzeczywistości, opartą na schematach narracyjnych, która umożliwia przetwarzanie informacji w sposób kontekstowy i zindywidualizowany. Schematy autonarracyjne, będące ustrukturalizowaną wiedzą

na własny temat, pozwalają na budowanie autonarracji, w której zawiera się narracyjna motywacja wpływająca na kształt życia jednostki (Trzebiński, 2002b). Hubert Hermans i Els Hermans-Jansen (2000), reprezentujący nurt fenomenologiczny, zwracają uwagę na możliwość wykorzystania podejścia narracyjnego w terapii i wspomaganiu rozwoju, czyniąc z narracji podstawę teorii wartościowania. Dan McAdams proponuje koncepcję narracyjnej tożsamości budowanej przez poszukiwanie jedności i spójności w opowieści o własnym życiu (za: Singer, 2002). W bardziej poetyckim ujęciu Sama Keena tworzenie autonarracji jest związane z odkrywaniem własnego mitu, który pozwala jednostce utrzymać łączność z mitologiczną przestrzenią kultury, w której żyje (za: Opoczyńska, 1999). Narracja stwarza możliwość dokonania wglądu we własny świat subiektywnych znaczeń i sensów, nadawanych zdarzeniom i grupom zdarzeń z własnego życia, a przez to ułatwia samopoznanie i staje się podstawą zmian rozwojowych, bowiem odkrywanie powiązanych z sobą znaczeń tworzy „osobistą prawdę jednostki” (Straś-Romanowska, 1992). Narracja nakłada również na opowiadającego konieczność przeinterpretowania znaczeń w ramach nowych kontekstów, dookreślenia sensów oraz wybierania z bogatego doświadczenia życiowego zdarzeń istotnych dla opowieści.

ROZWÓJ OSOBOWY A STRUKTURA I TREŚĆ NARRACJI AUTOBIOGRAFICZNYCH

Rozwój osobowy jest przedstawiony w psychologii personalistyczno-egzystencjalnej jako poszukiwanie przez człowieka wartości esencjalnych, stanowiących o sensie jego egzystencji (np. Dąbrowski, 1988; Frankl, 1998; Gałdowa, 1990). Poszukiwanie to jest nierozzerwalnie związane z odkrywaniem sfery własnej wolności osobowej i odpowiedzialnym poruszaniem się w tym obszarze. Człowiek dokonuje wyborów życiowych, opierając się na jego wewnętrznym, subiektywnym świecie znaczeń i sensów: „Kryterium wartościowania zdarzeń jest zawsze system osobistych znaczeń podmiotu, ukształtowany w toku dotychczasowych

jego dziejów” (Straś-Romanowska, 1995, s. 26). Rozwój osobowy polega na przewartościowaniu tego systemu, tworzeniu nowych poziomów znaczeń, związanych z odkrywaniem wartościami esencjalnymi osoby, które zawsze zawierają w sobie, obok pierwiastka indywidualnego, pierwiastek powszechny (związany z wyższymi wartościami ogólnoludzkimi). Wielopoziomowy rozwój osoby opiera się na założeniach o ludzkim życiu jako egzystencji: „Egzystencja to «bycie w świecie» polegające na pierwotnym i spontanicznym skierowaniu świadomości ku innym bytom, innym ludziom, także ku transcendencji” (Straś-Romanowska, s. 100). Proces rozwojowy wiąże się więc z nabywaniem zdolności dokonywania świadomych i odpowiedzialnych wyborów życiowych na podstawie wewnętrznego, subiektywnego świata znaczeń i sensów jednostki. Świadomość historii własnego rozwoju, a tym samym wielopoziomowości własnych doświadczeń, pozwala na ich hierarchiczną organizację i przez to kształtuje poczucie wewnętrznej integralności (spójności) systemu znaczeń.

„Autobiografia w pewnym stopniu przedstawia historię rozwoju osoby” – zauważa Kazimierz Dąbrowski (1984, s. 142). Analiza zarówno treści, jak i struktury narracji autobiograficznych pozwala na diagnozę procesu rozwoju osobowego, umożliwia dokładny opis dynamiki tego procesu, rozpoznanie ukrytych w nim elementów patologii oraz daje możliwość łączenia diagnozy z terapią. Dan McAdams, charakteryzując proces kształtowania się narracyjnej tożsamości, wyróżnia cztery komponenty narracji, które można rozpatrywać pod względem treści i struktury. Należą do nich: *imagoes* (wyidealizowane aspekty self), *ideological settings* (aktualne przekonania stanowiące podstawę dokonywania wyborów moralnych), *nuclear episodes* (wspomnienia o szczególnie znaczącym dla self) oraz *generativity script*, czyli oczekiwania i plany dotyczące przyszłości, obejmujące wyobrażenia możliwych działań i wytworów podmiotu (za: Singer, 2002, s. 255)¹. Jednym z podstawowych kryteriów oceny rozwoju tożsamości na podstawie analizy struktury narracji jest stopień złożoności narracji. Opowieści o własnym życiu charak-

teryzujące się prostymi wątkami, pozbawione sprzeczności, wieloznaczności, dygresji i złożoności sugerują niską integrację i brak poczucia spójności doświadczeń życiowych, co powoduje ich redukcję. Osoby, które są autorami takich opowieści, mogą być mniej otwarte na wyzwanie nadawania znaczeń aktualnym doświadczeniom życiowym, mniej zdolne do zaakceptowania konfliktowych, ambiwalentnych wizji siebie i innych we własnym życiu (Singer, 2002, s. 255). Złożoność opowieści może być widoczna w możliwości przekroczenia jednowymiarowego obrazu siebie przez łączenie sprzecznych wizji w zakresie *imagoes* bądź w dostrzeganiu złożoności osobistych przekonań. W narracji, która odzwierciedla prawidłowy rozwój, widoczne jest dążenie do integracji wątków, sprzeczności oraz tworzenie wielowymiarowego, złożonego, ale spójnego self. D. McAdams przywiązuje największą wagę do epizodów nuklearnych, przeżywanych jako zdarzenia pozytywne (*peak experiences*) lub negatywne (*low points*). Stanowią one najbardziej znaczące i najsilniej wpływające na zmiany w narracji wspomnienia określające self. Złożoność znaczeń i sensów, jakie zostały nadane dotychczasowym doświadczeniom, składa się na mądrość, która ma wpływ na wizje siebie w przyszłości (*generativity script*), na dalsze budowanie tożsamości, a tym samym na przyszłe wybory i styl życia.

Późniejsze badania D. McAdamsa (McAdams, Diamond, Mansfield i de St. Aubin, 1997) koncentrują się wokół zagadnienia sekwencji doświadczeń o charakterze *redemption* i *contamination* w narracjach autobiograficznych i ich związku z rozwojem kompetencji społecznej, zwanej w teorii E. Eriksona *generativity*. Ta wypracowana w rozwoju cnota charakteryzuje się tendencją do przekazywania wartości młodszemu oraz potrzebą podejmowania działań mających na celu wspieranie w rozwoju następných pokoleń. Doświadczenia o charakterze *redemption* wiążą się z subiektywnym przewartościowaniem sytuacji z negatywnej na pozytywną. W nowym wewnętrznym kontekście sytuacja pierwotnie doświadczana jako negatywna przyjmuje nowe, pozytywne znaczenie. Autorzy podkreślają, że wspomniane przewartościowanie

może być bądź wynikiem świadomego wysiłku osoby, bądź też – zmiany kontekstu zewnętrznego, niezależnej od zainteresowanego. Z negatywnych doświadczeń „rodzą się” doświadczenia odczuwane jako pozytywne. W doświadczeniach typu *contamination* kierunek przewartościowania jest odwrotny. Osoby doświadczające mają wówczas wrażenie, jakby każde pozytywne doświadczenie w ich życiu musiało zostać „zniszczone” przez doświadczenie negatywne.

Porównując wyniki analizy autonarracji dwóch grup osób (odznaczających się wysokim i niskim wskaźnikiem *generativity*), autorzy odnotowali wyraźny pozytywny związek pomiędzy zaangażowaniem w pracę na rzecz innych a dominacją sekwencji *redemption* w autonarracji. Ten rodzaj doświadczenia, oparty na pozytywnym przewartościowaniu, bywał tak znaczący dla opowiadających, że stanowił wzorzec najważniejszych zmian w życiu, a w niektórych przypadkach pełnił rolę przewodniego motywu życiowego. W grupie osób z wysokim wskaźnikiem *generativity* aż 61% badanych przedstawiało najbardziej znaczące wydarzenia z własnego życia w kategoriach pozytywnego przewartościowania, podczas gdy w drugiej grupie (z niską tendencją do generatywności) podobnych przewartościowań dokonało tylko 15% osób badanych. Warto przy tym zaznaczyć, że autonarracje osób z pierwszej grupy nie zawierały więcej zdarzeń pozytywnych bądź mniej wydarzeń bolesnych niż narracje osób z grupy porównawczej, w której dominowała sekwencja przewartościowań typu *contamination*. Autorzy podają przykład 49-letniej nauczycielki, matki trojga dorastających dzieci, której szczęśliwe dzieciństwo zostało przerwane bardzo bolesnym doświadczeniem. Kiedy miała 8 lat, jej młodszy brat, którego miała dopilnować w czasie zabawy, został śmiertelnie potrącony przez przejeżdżający samochód. Pomimo tragicznego wymiaru tego doświadczenia, które wywołało u niej długotrwałe poczucie winy, bohaterka opowieści powraca do tego wydarzenia dwukrotnie, za każdym razem wskazując na jego pozytywne konsekwencje dla dalszego przebiegu swojego życia. Konsekwencje te wiążą się przede wszystkim z jej

rozwojem zawodowym, z motywacją do podejmowania wyzwań typowych dla chłopców, aby „zastąpić” ojcu utraconego syna.

Odnosząc powyższe uwagi dotyczące struktury narracji do wielopoziomowości rozwoju osobowego, należy uwzględnić dwie kwestie: pierwsza dotyczy złożonej jedności narracji, natomiast druga – związku sekwencji *redemption* z autobiografiami, które Anne Colby i William Damon opisali jako *commitment story*, czyli historie zaangażowania moralnego (Colby, Damon, 1994; McAdams, Bowman, 2002). Czy w narracji odzwierciedla się wielopoziomowość rozwoju osobowego? W opisanych powyżej badaniach nad rozwojem tożsamości narracyjnej podkreślono konieczność skonstruowania złożonego, wielowymiarowego, ale zintegrowanego self. Przeprowadzone przeze mnie, z zastosowaniem metod narracyjnych, badania na dobranej celowo grupie osób charakteryzujących się wysokim poziomem rozwoju osobowego ukazują proces integrowania różnorodnych, często sprzecznych, sposobów doświadczania siebie przez ich wielopoziomą hierarchizację (Mróz, 2008). Spójność obrazu siebie, bez konieczności wykluczania jakichkolwiek doświadczeń, staje się możliwa dzięki świadomości wielopoziomowego charakteru wewnętrznej rzeczywistości, tworzonej w trakcie procesu rozwojowego bez oddzielania poziomów niższych od wyższych, ale raczej przez ich hierarchiczne podporządkowanie. Tworzenie się wartości esencjalnych nadaje egzystencji szerszy kontekst, pozwalając na przewartościowanie w jego ramach wszystkich doświadczeń z zachowaniem świadomości znaczeń nadawanych tym doświadczeniom uprzednio. Dzięki takiemu przewartościowaniu wiele doświadczeń konfliktowych jest możliwych do zaakceptowania i nie muszą być one „wyłączone” z toku narracji. Ilustrację tego procesu może stanowić następująca opowieść 63-letniej zakonnicy, będąca opisem bolesnego dla niej doświadczenia, które miało miejsce w pierwszych tygodniach pobytu w klasztorze, a następnie jego przewartościowania: „Kiedy już byłam w tym klasztorze, dowiedziałam się, że wstąpiłam do takiego zgromadzenia, w którym nie można wyjeżdżać do domu. Ja

sobie uświadomiłam, że nigdy nie pojedę do domu. Bardzo boleśnie to przeżyłam. Wydawało mi się, że to jest coś tak nienormalnego, że modliłam się i myślałam, że Pan Bóg dla mnie ten przepis zmieni. Wierzyłam, że dla mnie ten przepis zmieni, bo to niemożliwe...”. Po pewnym czasie dochodzi jednak do reinterpretacji tego doświadczenia. Nowe znaczenie, jakie osoba badana nadała temu ograniczeniu, było związane z tworzeniem się osobistej hierarchii wartości: „To było dla mnie nadal trudne, że nie mogę ich [rodziców] odwiedzać, ale wiedziałam, że chcę służyć Panu Bogu i że muszę coś trudnego ofiarować”.

Bardzo podobny opis wewnętrznego konfliktu dotyczącego wyboru między wartościami można odnaleźć w wypowiedzi innej osoby badanej (ksiądz, l. 36). Dojrzewanie decyzji o wstąpieniu do seminarium duchownego następuje jednocześnie z rozwijaniem się więzi emocjonalnej z ukochaną kobietą. Rozstrzygnięcie konfliktu, przedstawionego jako „rozdwójenie potrzeby”, stało się możliwe dzięki uporządkowaniu wartości w hierarchię, w której miłość do kobiety została podporządkowana wytworzonej jeszcze w dzieciństwie wizji siebie, którą badany przedstawia słowami: „Taki sobie człowieczek, który jest i na którym, jeżeli ktoś przyjdzie do niego, to może na nim polegać”. Zadanie „służby ludziom” mogło być zrealizowane, według autora narracji, wyłącznie w stanie kapłańskim. Warto podkreślić, że w tym przypadku, podobnie jak w poprzednim, rozwiązanie konfliktu przez hierarchizację wartości nastąpiło na etapie podejmowania zadań wczesnej dorosłości. Konflikty znaczeń nie tylko nie blokują rozwoju, ale także stają się jego istotnym elementem, powodując poszukiwanie za pomocą narracyjnej refleksyjności nowego, szerszego kontekstu dla interpretacji zdarzeń: „Gdy ludzie rozmyślają nad nimi [konfliktami moralnymi] i je opisują, posługują się strategiami narracyjnymi, które umożliwiają wybór najbardziej w danym momencie właściwej moralnej orientacji i skoordynowanie różnych moralnych głosów” (Żylicz, 2002, s.158).

Związek pomiędzy tendencją do pozytywnych przewartościowań doświadczeń (*redemption*) a zaangażowaniem w działania prospo-

łeczne, opisany w badaniach D. McAdamsa, znajduje potwierdzenie w badaniach nad wielopoziomowym rozwojem osobowym. D. McAdams i Ph. Bowman (2002) zaznaczają, że sekwencje pozytywnych i negatywnych przewartościowań w autonarracji nie powinny być wiązane jedynie z wymiarem *generativity*. Opowiadający historię swojego życia ludzie często stwierdzają, że pod wpływem przykrych doświadczeń rozwinęli większą odwagę, mądrość, cierpliwość, tolerancję, empatię bądź poprawiły się ich relacje z przyjaciółmi. Autorzy powołują się też na wyniki badań, które przeprowadzili Richard G. Tedeschi i Lawrence Calhoun (za: McAdams, Bowman, 2002). Wynika z nich, że pozytywne następstwa negatywnych zdarzeń manifestują się w trzech obszarach funkcjonowania człowieka: w obrazie siebie, w relacjach z innymi ludźmi i w zakresie filozofii życiowej. Ostatecznie D. McAdams i Ph. Bowman stwierdzają, że charakterystyczny sposób, w jaki ludzie opisują ważne przemiany w swoim życiu, może informować w szerokim zakresie o jakości ich życia (McAdams, Bowman, 2002, s. 25). Również w obszarze badań nad wielopoziomowym rozwojem osobowym uwagi D. McAdamsa dotyczące sekwencji przewartościowań znajdują swoje uzasadnienie. Wraz z odkrywaniem wartości esencjalnych i uruchamianiem się autonomicznego czynnika umożliwiającego odpowiedzialne poruszanie się w obszarze osobistej wolności jednostki następuje zmiana kontekstu dla wartościowania zdarzeń, dotąd doświadczanych negatywnie. Przewartościowanie ma związek z podporządkowaniem cierpienia wartościom wyższym, a przez to nadawaniem im nowego znaczenia (por. Frankl, 1998).

INTEGROWANIE SIĘ MOTYWÓW PODSTAWOWYCH W ROZWOJU OSOBOWYM

Koncepcja motywów podstawowych, tworzących nieuświadomioną podstawę świadomych wartościowań człowieka, ma swoją historię w myśli filozoficznej i psychologicznej (por. Hermans, Hermans-Jansen, 2000). W badaniach nad autonarracjami wskazuje się na

dwie podstawowe tendencje w zakresie tematów: dążenie do niezależności, umacniania siebie jako jednostki (*agency*) oraz dążenie do poczucia jedności z innymi (*communion*). Tendencje te, oparte na nieświadomych motywach podstawowych, wydają się sprzeczne. Autorzy podkreślają znaczenie dla prawidłowego rozwoju płynnego przechodzenia od realizacji jednego motywu do realizacji drugiego. Nadmierna dominacja jednego z nich w autonarracji świadczy o zaburzeniu równowagi, co powoduje zakłócenia w rozwoju: „Osoba o nadmierne nasilonie tendencji do autonomii często kompensuje rzeczywiste lub odczuwane braki, ma skłonność do nadmiernych reakcji na zagrożenie i obawia się lub nie potrafi okazać potrzeby homonomii. I na odwrót, człowiek sztywno przywiązany do homonomii nie ma siły, by stanąć na własnych nogach, jest często skrajnym konformistą i reaguje na otoczenie tak, jakby był słomką na wietrze” (Hermans, Hermans-Jansen, 2000, s. 40).

We wspomnianych już wcześniej badaniach własnych (Mróz, 2008) dokonano analizy autonarracji osób z wysokim poziomem rozwoju osobowego. Wyniki analizy wskazują na możliwość integrowania w trakcie procesu rozwojowego wyżej wymienionych motywów podstawowych. Integracja ta nie wyraża się zachowaniem równowagi czy giętkim przechodzeniem od jednej do drugiej tendencji, lecz raczej realizowaniem się jednego motywu poprzez drugi. Nawiązując do teorii dezintegracji pozytywnej K. Dąbrowskiego (1975), można stwierdzić, że na wyższych poziomach rozwojowych, którym towarzyszy umacniający się ideał osobowości, obie esencje tej osobowości (indywidualna i powszechna) warunkują się wzajemnie. Ilustrację tego procesu stanowi fragment wypowiedzi jednego z badanych mężczyzn (l. 50): „Te moje planety pozmiały się, bo wtopiły się w to wszystko moja rodzina, moje dzieci. To związek bardzo mocny i otwarty, ich sprawy są mi bardzo bliskie. Moją bardzo dużą siłą jest moja rodzina. Bardzo dużą. Ja sobie nawet nie wyobrażałem, że odpowiedzialność może być siłą dla samego siebie. Odpowiedzialność za kogoś może być siłą dla samego siebie. [...] To jest po prostu

odpowiedzialność. Myślę, że to jest sprawa takiego drugiego oddechu dla samego siebie. Powiększam się odpowiedzialnością za drugiego człowieka. Powiększam się o wiedzę na swój temat. [...] To jest nowy sposób widzenia zarówno siebie jak i świata – przez rodzinę, przez osoby, które cię potrzebują i których ty potrzebujesz. Kiedy patrzę na wysiłek żony, to w tym momencie mam odwagę na swój własny wysiłek, na zaryzykowanie, że może potrafię... i okazuje się, że potrafię”.

Integrowanie się motywów podstawowych na wyższych poziomach rozwoju osobowego wydaje się przekroczeniem antynomii pomiędzy jednostką a społecznością (Straś-Romanowska, 1997). Dzieje się tak w wyniku przeżycia kontaktu z drugim człowiekiem, który

w miejsce dotychczas doświadczanego poczucia „porzucania siebie dla innych” stwarza możliwość „umocnienia siebie” w relacji z inną osobą. Zwrotnie – następuje praca nad dalszym doskonaleniem swojej indywidualności i autonomii w celu nawiązywania twórczych kontaktów z innymi.

Warto podkreślić, że narracje autobiograficzne stanowią odpowiedni materiał do badania przemian zachodzących w trakcie rozwoju osobowego. W niniejszym artykule zostały przedstawione sposoby przejawiania się procesu rozwojowego w strukturze i treści autonarracji, będące rezultatem nielicznych badań z tego zakresu. Wspomniany obszar tematyczny wymaga dalszej eksploracji.

PRZYPIS

¹ Prace Dana McAdamsa na temat kształtowania się narracyjnej tożsamości pojawiły się w latach 1988–1993.

BIBLIOGRAFIA

- Bruner J. (1990), Życie jako narracja. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 4, 3–17.
- Colby A., Damon W. (1994), *Some do Care. Contemporary Lives of Moral Commitment*. New York: The Free Press.
- Dąbrowski K. (1975), *Osobowość i jej kształtowanie poprzez dezintegrację pozytywną*. Warszawa: PTHP.
- Dąbrowski K. (1984), *Funkcje i struktura emocjonalna osobowości*. Lublin: PTHP.
- Dąbrowski K. (1988), O wartościowaniu w psychologii. *Zdrowie Psychiczne*, 2, 5–11.
- Frankl V. (1998), *Homo patiens*. Warszawa: PAX.
- Gałdowa A. (1990), Rozwój i kryteria dojrzałości osobowej. *Przegląd Psychologiczny*, 1, 13–27.
- Hermans H., Hermans-Jansen E. (2000), *Autonarracje: Tworzenie znaczeń w psychoterapii*. Warszawa: PTP.
- McAdams D., Diamond A., Mansfield E., de St. Aubin E. (1997), Stories of Commitment: The Psychosocial Construction of Generative Lives. *Journal of Personality and Social Psychology*, T. 72, 3, 678–694.
- McAdams D., Bowman Ph. (2002), Narrating Life's Turning Points: Redemption and Contamination [w:] D. McAdams, R. Josselson, A. Lieblich (red.), *Turns in the Roads. Narrative Studies of Lives in Transition*, 3–34. Washington: APA.
- Mróz A. (2008), *Rozwój osobowy człowieka. Badania w kontekście teorii dezintegracji pozytywnej Kazimierza Dąbrowskiego*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Opczyńska M. (1999), Sama Keena „mityczna podróż do wewnątrz” [w:] A. Gałdowa (red.), *Wybrane zagadnienia z psychologii osobowości*, 139–150. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Singer J. (2002), Living in the Amber Cloud: A Live Story Analysis of a Heroin Addict [w:] D. McAdams, R. Josselson, A. Lieblich (red.), *Turns in the Roads. Narrative Studies of Lives in Transition*, 253–277. Washington: APA.
- Straś-Romanowska M. (1992), *Los człowieka jako problem psychologiczny*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

- Straś-Romanowska M. (1995), Główne idee teoretyczne i metodologiczne psychologii personalistyczno-egzystencjalnej jako dyscypliny humanistycznej [w:] M. Straś-Romanowska (red.), *Na tropach psychologii jako nauki humanistycznej*, 16–47. Warszawa–Wrocław: PWN.
- Straś-Romanowska M. (1997), Kulturowe wyznaczniki rozwoju osobowości [w:] J. Rostowski, T. Rostowska, I. Janicka (red.), *Psychospołeczne aspekty rozwoju człowieka*, 17–26. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Trzebiński J. (2002a), Narracyjne konstruowanie rzeczywistości [w:] J. Trzebiński (red.), *Narracja jako sposób rozumienia świata*, 17–42. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Trzebiński J. (2002b), Autonarracje nadają kształt życiu człowieka [w:] J. Trzebiński (red.), *Narracja jako sposób rozumienia świata*, 43–80. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Żylicz O. (2002), Narracje a moralność [w:] J. Trzebiński (red.), *Narracja jako sposób rozumienia świata*, 151–172. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

